

Kelet-európai változatok

HEISZLER VILMOS

Az illanó illúzió: Közép-Európa

Ha volt népszerű, szinte már közhelyszerűvé koptatott fogalom a 80-as évek politikai-történeti irodalmában, Közép-Európa, a közép-európaiság fogalma feltétlenül ide sorolható. Az Európa keleti felére tenyerelő posztsztálini rendszer ellen lázadó disszidens értelmiségiek (Konrád, Kundera), szigorúan a szaktudomány keretei között maradó tudósok (Szűcs Jenő), a változásokkal és szellemi áramlatokkal ügyesen számoló, azok hátán lavírozó politikusok (E. Busek) eszmei lázadása a vasfüggöny által teremtett realitás ellen létrehozta a virtuális Közép-Európát, azt a képződményt, melynek képzeletbeli létezése is tagadta Európa kettéosztottságát, e kettéosztottság egyik legtragikusabb következményét: azt, hogy az Elbától Vlagyivosztokig terjedő birodalomban Kelet-Európát a Nyugat-Ázsiává válás veszélye fenyegette.

Jellemző folyamatot mutat a hazánkat magában foglaló régió elnevezésének változása az elmúlt negyven esztendőben: eleinte megkérdőjelezhetetlenül és egyértelműen Kelet-Európa részének tekintve tárgyalták a szakmunkák Magyarországot és közvetlen környezetét (pl. Arató Endre munkásságában). Később szemérmesen bekerült a fogalomtárba a „közép-” jelző is, igaz, hogy még a „kelet-” alárendeltjeként: a gazdaságtörténeti munkákban egyre sűrűbben szerepelt a „Közép-Kelet-Európa” megjelölés, vagyis régiókat Kelet-Európa középső részeként értelmezhetjük. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a tudomány és publicisztika világában is töredezőben volt a szovjet érdekszféra monolit egysége: a szűken vett szovjet birodalmat jelentő (Észak-)Kelet-Európa mellett újból megjelent Délkelet-Európa (a Balkán) és a lengyel-ceh-magyar vidékekből álló Közép-Kelet-Európa kategóriája is.

A kelet-európai nagyrégió leginkább nyugatias „alegységéként” felfogott Közép-Kelet-Európa fogalma lassan elindult az önállósodás útján. A régió társadalom- és gazdaságfejlődésének tagadhatatlanul nyugatias vonásait egyre bátrabban mutatták ki a történészek, míg a kutatások összefoglalását és csúcspontját jelző Szűcs Jenő-féle monográfia már önálló, „harmadik” fejlődési egységként mutatta be a lengyel-ceh-magyar térséget Nyugat és Kelet között, inkább a nyugatos elemeket kiemelve. Így lett Közép-Kelet-Európából, Kelet-Európa középső részéből Kelet-Közép-Európa, vagyis Közép-Európa keleti része. Újból polgárjogot nyert tehát az a Közép-Európa, melyet előszeretettel Mitteleuropaként emlegetve csak mint a német imperializmus szellemi előkészítőjét emlegettek harcias, nacionalizmusukat marxista mezbe öltöztető történészek. Volt olyan előadó, aki előadások egész sorát áldozta annak bizonyítására, hogy már maga a Közép-Európa-fogalom eo ipso nonszensz, értelmezhetetlen, mivel senki sem tudja megvonni a térség egyértelmű határait.

A kritika nem volt jogosulatlan, hiszen valóban csak a Közép-Európa-fogalom meghatározásáról több vaskos munka született. S ha valaminek már a meghatározása sok problémát vet fel, ott valami baj van a kréta körül. Ha azt mondjuk: Közép-

Európa, akkor egy olyan európai területre gondolunk, ami centrális pozíciót foglal el. Ha földrajzi-térbeli meghatározásra gondolunk, akkor Közép-Európának nagy valószínűséggel valahol Észak-, Dél-, Kelet- és Nyugat-Európa között kell elhelyezkednie. S mivel az újkorban a fejlődés tengelye az Atlanti-óceán lett, az ehhez közel első nyugat-európai területek váltak középponttá, s Európa jellemző ellentétpárja a Nyugat–Kelet kapcsolat lett. Most már csak az a kérdés, hol húzódik Nyugat-Európa keleti és Kelet-Európa nyugati határa? Mert valahol a kettő között kell lennie a mi kedves Közép-Európánknak.

Kelet-Európával viszonylag egyszerűnek tűnik a dolgunk: ameddig a bizánci vallási és kulturális hatás elért, addig beszélhetünk Kelet-Európáról – mondja a legelterjedtebb felfogás. Mások viszont a szlávok dominálta térség egészét idesorolnák, beleértve a nem szláv (magyarok, albánok, románok lakta) térséget is.

Nyugat-Európa meghatározása már nehezebb. A római rítusú egyház által befolysolt szféra egészét – a lengyel–magyar régióval együtt – alig szokás Nyugat-Európának nyilvánítani. Vita inkább akörül szokott kiobbanni, hogy Németország egésze Nyugatnak tekinthető-e? S ha elfogadjuk Szűcs Jenő meghatározását – aki az antik római örökség meglétét tekinti a Nyugathoz tartozás egyik legfőbb ismérvének –, Németország egészére ez sem ad egyértelmű eligazítást: Germánia ugyanis itt is legalább két részre osztható e szempontból: a romanizált Rajna- és Duna-vidékre, s a „barbár” Germániára a két folyótól keletre, ill. északra.

A német fejlődés kulcskérdésnek látszik régióink értelmezése szempontjából. Ha a németlakta területeket megbonthatatlan egységként fogjuk fel, akkor Németország egésze vagy Nyugat-, vagy Közép-Európa-hoz tartozna. Meg is jelent ez a problematika a német történeti-politikai irodalomban, a „Sonderweg”-tézis vitájában. A német fejlődés sajátos, egyedi vonásaira figyelő elemzők igyekeztek leválasztani Németországot a nyugat-európai fejlődési képlettől, s önálló típusnak beállítani Kelet és Nyugat között (mintha ismerős lenne a módszer). Talán nem meglepő és nem bántóan politikai eljárás, ha megemlítjük: a nemzetiszocializmusba hajló nacionalista és a kommunizmusba hajló szocialista áramlatok számára volt leginkább rokonszenves ez a felfogás.

Ha elfogadjuk ezt a Sonderweg-felfogást, mely Németországot egységként tételezve választaná le Nyugat-Európától, s ruházná fel közvetítő szereppel Nyugat és Kelet között, akkor nem vagyunk már messze a Mitteleuropa-elképzeléstől, mely kifejezett imperialisztikus hátsó gondolatok nélkül is, csupán Németország természetes súlya miatt nyugtalanította a keleti szomszédokat.

Magam is úgy vélem, hogy német területek nélkül Közép-Európa nehezen elképzelhető. A múltba tekintve viszont azt mondhatjuk, hogy a német fejlődés egyik sajátossága pontosan a szétszórtság, a németek által lakott területek fejlődésének koordinálatlansága. Általában Németország régiói nem a többi német régióval, hanem más, nem német szomszéd vidékekkel tartottak fenn intenzív kapcsolatokat (a Rajna-vidék Franciaországgal, a dél-német területek Itáliával és a dunai országokkal, Poroszország Oroszországgal és Lengyelországgal, a Hanza-városok Angliával és Skandináviával). Ezért míg a Rajna-vidéket vagy a Hanza-városokat nehezen sorolhatnánk Közép-Európába, Poroszország esetében már elgondolkozhatunk ezen, a bajor és sváb területekkel pedig nyugodtan megtehetjük, Ausztriáról nem is beszélve. Tehát ha egész Németországot nem is, déli és keleti szomszédaival intenzív kapcsolatokat ápoló régióit bátran Közép-Európa-hoz számíthatjuk – ha történelmi nézőpontból vizsgálódunk.

A jelenbe átlépve ez a kérdés bonyolultabbá válik, hiszen az egységes német nemzetállam létrejötte felgyorsította a német régiók közötti integrációt, s az 1871 óta figyelemre méltó szintet ért el. Az 1945–1990 közötti megosztottság ugyan jóval komolyabb társadalmi és tudati következményekkel járt, mint azt a nemzeti érzés abszolutizálói gondolták (láthatjuk ezt az újraegyesült Németországot megrázó osszi-vesszi ellentétén), Németországot mégsem emiatt tartom veszélytelennek keleti és déli szomszédai számára. Inkább a német társadalom tanulékonyságában, a szövetségi köztársaság negyvenéves demokratikus iskolájában s a modern Németország európai beilleszkedésében bízhatunk, amikor többé nem rettegünk Bismarck és Hitler (egymástól egyébként ugyancsak különböző) hagyományának feléledésétől.

Németországnak, pontosabban a német nyelvterületnek a keleti felét (mely jóval több, mint az egykori NDK) tehát a közép-európai régióhoz sorolhatjuk – ezt a részt nevezhetjük Nyugat-Közép-Európának. E közép-európai régió keleti kiegészítőjének, helyesebben kiteljesítőjének tekinthetjük a Szűcs és mások munkáiban kirajzolt szférát, a lengyel–cseh–szlovák–magyar–szlovén–horvát együttest, Kelet-Közép-Európát. Persze, ha nehézségeink vannak a közép-európai régió nyugati határainak megvonásánál, keleten is találkozunk hasonlóakkal. Kérdéses, hogy a nagyon fontos és jellemző vallás- és kultúrtörténeti választóvonalak egyértelműen eligazíthatnak-e a fejlődési régiók felvázolásánál? Ezért kétséges pl., hogy a kifejezetten fejlett polgársággal rendelkező magyarországi szerbség által lakott vidék kapásból a Balkánhoz sorolható-e? A galíciai unitus ukránságot (vagy ruténséget), s vele együtt Ukrajna nyugati részeit minek tekintsük? Mi legyen a katolikus litvánokkal s az evangélikus lettekkel és észtekkel? Milyen típusúnak tarthatjuk a román fejlődést, mely bizáncias-ortodox szellemi és vallási jegyeket, de néhol a nyugati feudalizmusra emlékeztető társadalmi jellemzőket mutat fel?

Mindezek elsősorban a múltra vonatkozó kérdések. Minket viszont most legalább annyira, ha nem jobban érdekel a jelen, s főleg a jövő: van-e, lesz-e értelme, tartalma Közép-Európának, a közép-európaiságnak? Nem úgy vagyunk-e a hőn áhított, buzgón dédelgetett elképzeléssel, mint annyi más rendszerváltás előtti vágyálmunkkal? Sajtószabadság, többpártrendszer, parlamentarizmus, piacgazdaság – mi lett e vonzó jelszavakból? Médiaháború, acsarkodások, munkanélküliség, infláció – egyelőre inkább ezt érzékeljük. Hát Közép-Európa? Szigorított ellenőrzés az osztrák határon, prostituáltak kilométeres sora az országút mentén a cseh–német határ előtt, kolduló cigányok a berlini pályaudvarokon, véres háború a széteső Jugoszláviában, vámsorompók Csehország és Szlovákia között – egyre több határ, egyre több ellenőrzés (Jászi érzett ilyesmit a Monarchia szétesése után). Holott a kommunista rendszerek összeomlásának jelképes aktusai éppen a határok megnyitásához kapcsolódtak a soproni pikniken éppúgy, mint a berlini falomlásokor.

S a közép-európai gondolat vonzereje éppen abban állott, hogy tagadta azt a vonalat Trieszt és Lübeck között, melynek a jó stílusú Churchill a vasfüggöny elnevezést adta. Megfűjták a közép-európai gondolat elkötelezettjei a kürtöt a vasfüggöny előtt, s az egyszer csak leomlott – de úgy látszik, egyelőre csak a por és az omladékok közt kószálunk, elveszítve még azt az orientációt is, amit a fal biztosított.

Az Európát kettéosztó vonal tagadásával a Közép-Európa-gondolat hirdetői voltaképpen Európa egységét hirdették, Közép-Európa Európát jelentette. Lehetőséget, s egyúttal keretet az Európához való csatlakozásra. A Penta-, majd Hexagonale kudarca, a visegrádi csoport lassú bomlása azt mutatja, hogy a kisállami egoizmus nemcsak a

sokszor leszólt Balkánra jellemző, a koordinált fellépés helyett többen az egyéni sikerrel próbálkoznak. Németország most el van foglalva az új keleti tartományok integrálásával, neki egyelőre ennyi elég a közép-európai szerepvállalásból. Ausztria már 1990-ben kétségbeesetten tiltakozott a felmerült ötlet ellen, hogy esetleg összehangolja EK-csatlakozását a visegrádi csoporttal, s Busek keleti aktivitása is feltűnően alábbhagyott. Az Expót elutasító bécsi népszavazás jelzésértékű volt: a német kapcsolatokat szorgalmazó Szabadságpárt ügyesen aknáztta ki a bécsiek vonakodását – a várható kényelmetlenségek erősebbnek bizonyultak, mint a Bécs–Budapest világiállítás, s ezzel a keleti kapcsolatok intenzifikálása. Csehország sokakat meglepő könnyedsége, mellyel tudomásul vette a szlovák elszakadást, hidegfejű számítással magyarázható: a kellemetlen és fejletlen keleti testvér nélkül közelibbnak tűnik a hón áhitott EK-tagság – a csehek gondolkodásában most, nem félve a német imperializmustól, felértékelődik középkori betagozódásuk a Német-Római Birodalomba.

Úgy látszik, hogy a történeti áttekintésben felvázolt közép-európai régió nyugati fele – a volt NDK, Ausztria, Csehország, s minden bizonnyal Szlovénia is – szívesen elhagyná a csak koloncnak érzett keleti szomszédokat, s a bizonytalan Közép-Európa helyett a biztos Nyugat-Európában igyekszik minél előbb helyet biztosítani magának. Mindenki helyezkedik, igyekszik jobb pozíciót kicsikarni magának – darwini versenyfutás folyik, melyben a nyertes a centrumhoz, a legfejlettebb régióhoz való tartozást reméli, a vesztes perspektívája a lassú lecsúszás a harmadik világba – hol van itt hely Közép-Európának?

Attól tartok, hogy a közép-európai gondolat visszakerül az antipolitika körébe, a fennálló realitásokat merész gondolati konstrukciókkal elhárítók közé. De talán nem is kell tartani ettől. Egy illúzióval ismét kevesebb – ez még nem baj. Sőt: mint ahogy jelenlegi közállapotaink miatt nem adhatjuk fel demokrácia iránti reményünket és igényünket, ugyanúgy a közép-európai elképzelések jelenlegi fiaskója sem veheti el bizalmunkat és hitünket egy egységes Európában, melynek karakteres részeként kialakulhat a közép-európai entitás. Csak addig kell kibírnunk valahogyan.

